

Hangi "İnsan'ın Hakları?*

Ali Şafak BALI**

Giriş

İnsan hakları kavramı, demokrasi kavramı ile birlikte özellikle son üç yüzyılın en sihirli söylemidir. O kadar ki, işlerlik kazandırmak için gerekirse savaşabilir, kan dökebilir, hatta masum insanların yaşam hakkına bile son verebilirsiniz. Böyle bir durumda ister istemez sormak gerekiyor. İnsan hakları hangi insan'ın hakkıdır? Acaba sadece demokratik bir ülkede doğmuş, beyaz renkli, Hıristiyan ya da Yahudi insanların mı? Yoksa kızıl derili, kara ya da sarı derili, Çingene, Afganlı, Ortadoğulu, Arap, Müslüman olduklarına bakılmaksızın herkesin mi? Ebu Gureyb'e ya da Guantanamo Kampı'na girmiş olmak, "insan" olmaktan çıkmış olmak anlamına mı gelmektedir? Ya da kadın, çocuk, engelli ya da işçi olmak, azınlıktan olmak insan olamamak anlamına geldiği için mi, ayrıca kadın hakları, çocuk hakları, engelli, işçi ya da azınlık hakları biçiminde hak kategorileri oluşturulmaktadır? İnsan hakları derken gerçekte ne kastedilmektedir? Başkaları tarafından bahsedilebilecek, tanımlanabilecek ya da gerekirse, ihlal edilebilecek veya geri alınabilecek "insan yapımı" yetkiler mi? Yoksa doğal, doğumla sahip olunan, başkaları tarafından gözetilmesi gerekli ve zorunlu insani varoluşun aşgari ön koşulları mı?

İnsan hakları kavramının tarihsel gelişimi ya da felsefi temellerine yönelik teorik araştırmalar bizi genellikle İlk Çağlara geri götürmekte, insanın doğuştan sahip olduğu

tabii haklar fikrinin İlk Çağlardan beri dile getirildiğine dikkat çekilmektedir. Ancak bu, eğer bilgisizlikten kaynaklanmıyorsa en hafif söyleyişle, ciddi bir yanılgı, aksi takdirde kasıtlı bir saptırmadır. Bu kısa bildiride, bir taraftan bu iddiayı temellendirmeye çalışırken, diğer yandan, asıl mesele olarak "çağdaş insan hakları söylemindeki "hak" kavramının gerçek anlamda bir "insan hakkı" niteliği taşıyıp taşımadığını ele alacak ve bu bağlamda hak süjesi olarak reel bir "insan"dan söz edilip edilmediğini gösterme gayreti içerisinde olacağım.

İnsan hakları derken?

İnsan hakları dediğimizde acaba tam olarak ne kastediyoruz? Sanırım öncelikle bu ontolojik sorunu çözümlememiz gerekecek. Bu çözümleme çabası ise, eğer ciddi entelektüel bir kaygı taşıyorsak, ya bilimsel bir düzlemde, insanlık tarihinin reel verileri çerçevesinde ya da felsefi/metafizik bir zeminde tamamen akli soyutlama ve mantıksal analizler biçiminde gerçekleştirilebilir.

Bu analiz tarzlarından hangisinin insan hakları sorunsalını çözümlemek konusunda elverişli olduğu meselesi başlı başına bağımsız bir metodolojik tartışmayı zorunlu kılar. Ancak burada böyle bir tartışmaya ana hatlarıyla bile olsa değinmek imkânı yoktur. Her iki analiz yöntemi de kendilerine özgü avantaj ve dezavantajlara sahiptir.

* Bu metin 13-17 Eylül 2010 tarihinde HFSA - İstanbul Barosu tarafından İstanbul'da yapılan "Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar- V" Sempozyumu'nda aynı adla sunulmuş ve sonrasında Ali Şafak Balı, Hukuk Toplum Siyaset Üzerine Söyleşiler (Konya 2011) ismini taşıyan kitapta yayınlanmıştır.

** Prof. Dr., Afyon-Kocatepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

Peki, biz bu metodolojik sorunu nasıl aşacağız? İnsan hakları derken ne kastedildiğini, şüpheye yer bırakmaksızın nasıl kavrayacağız? Tahmin edilebileceği gibi bu soruya, bir çırpıda herkesi ikna edilecek bir cevap verebilmek imkânsızdır. Bununla birlikte ister istemez, bu çalışmada, bu sorunu aşmak bir zorunluluktur. Bu açıdan, hemen şu anda belirli bir yönteme ilişkin tercih belirterek, onu meşrulaştırma çabası yerine, doğrudan doğruya bizi şüpheden arındırarak ve varsa, algı yanlışlıklarımızı ortadan kaldıracak bazı somut saptamalarla işe girişebilir; sonrasında gerekirse felsefi/metafizik betimlemelerle bu saptamalarda elde ettiğimiz bulguların mantıksal tutarlılığını test etmeyi deneyebiliriz.

“İnsan hakları nedir?” diye sorduğumuzda aslında “insan nedir?” ve “hak nedir?” gibi iki temel ontolojik sorunla karşı karşıyayız demektir. Bu iki ayrı kavramın birlikteliği bizi öncelikle şu tür soruların cevabını düşünmeye zorluyor: Hak, sadece insana özgü bir durum, insani bir nitelik midir? Eğer, insan dışında varlıklar da (örneğin hayvan hakları, çevre hakkı söylemlerinde olduğu gibi) hak sahibi, hakların öznesi olabiliyorsa, o zaman insan hakları kavramındaki “hak” algısı ile örneğin hayvan hakları kavramındaki “hak” algısını bir ve aynı şey olarak kabul etmek mi gerekir? Eğer bu mümkün değilse, “hak” kavramının gerçekliğinden ve geçerliliğinden derin bir şüphe duymak gerekmez mi?

Şimdi bütün bu ve benzeri etimolojik ve epistemolojik soruları da aklımızda tutmaya çalışarak “insan” ve “hak” kavramlarına ilişkin bazı tarihsel/sosyolojik/antropolojik tespitlerle işe başlayabiliriz.

Hangisi: Hak mı Yükümlülük mü?

Bu bağlamda ilk ve en önemli tespiti-
miz, tarihin ilk dönemlerinde bugünkü anlamda bir hak ve özgürlük anlayışının bulunmasının imkânsız olduğuna ilişkindir.

İlk insandan başlayarak insan ve toplum yaşamına egemen olan normatif anlayışlar (mitolojik söylem, dinsel inanış ve felsefi düşünceler) insanların bir takım haklara sahip olduğunu değil aksine, pek çok ödev ve yükümlülük sahibi olduklarını göstermektedir. İnsan ve toplum yaşamını düzenleyen, başta dinsel kurallar olmak üzere, tüm düzen normları, öncelikle insanların kendilerine yönelerek bizzat neyi yapmaları, nelerden kaçınmaları gerektiğini söylemiştir. Hatta daha ziyade yapmamları gerekenler, yani yasaklar, İlk Çağ'dan beri, tüm toplumsal düzenin ve hatta hukuk sistemlerinin de temel dinamiği olmuştur. Bu çerçevede ilk insanların başkalarından talep edecekleri haklarla donatılmış olduklarından değil, kendi dışındaki varlıklara karşı hangi ödev ve yükümlülüklerle donatılmış olduklarından söz etmek tarihsel realite ile daha uyumludur. Zaten mantıksal olarak da, İlk Çağ insanına, sadece insan olarak doğmuş olduğu için bazı temel hak ve özgürlüklere sahip olduğunun söylenmiş olması ve bu haklarının diğer kabilelerin savaşçılara, doğaya ve yırtıcı hayvanlara karşı ileri sürebileceğinin hatırlatılmış olmasının ne bir anlamı ne de gerçekliği olabilirdi. Zira ortada bu hak ve özgürlükleri teminat altına alacak, bugünkü anlamında, kolektif bir otorite yoktur. Makul olan İlk Çağ insanına hayatta kalabilmek için neler yapması ve nelerden kaçınması gerektiğinin bildirilmiş olmasıdır.

Kısacası bugün “yaşam hakkı” dediğimiz şey özü itibarıyla insanoğlunun hayatta kalabilmek için yapması ve yapmaması gereken şeylerin, yani imkânlarının bir toplamıdır. İnanışlar ve ahlaki düşünceler çerçevesinde ve tarihsel realite dikkate alındığında insanoğlu, Tanrı başta olmak üzere, birilerini kızdırmadıkça, mevcut tehdit ve tehlikelere karşı kendisini koruyabildiği sürece hayatta kalma, yani yaşam hakkına sahip olabilmıştır. İlk insanla birlikte, kendisi herhangi bir katkı sağlamasa

da, insanın yaşam hakkını garanti edecek, onun insan onuruna uygun bir yaşam sürmesini temin edecek bir devlet ya da güvenlik mekanizmasının olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kısacası, insan herhangi bir hakka sahip olduğunu ileri sürecekse, önce bunu hak edecek biçimde davranmalı, ahlaki ödev ve yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Sadece muhatabına değil, aynı zamanda ve öncelikle hamisine de ödev ve yükümlülük yüklemeyen herhangi bir hakkın varlığından söz edilemez. İşte salt bu nedenle bile insanların intihar etme hakkına sahip olduğunu söylemek zordur.

Bunun anlamı, insanlık tarihinde “ödev ve yükümlülüklerin” “hak ve özgürlüklerden” önce gelmekte olmasıdır. Ödev ve yükümlülükler hakkın mahiyetini ve kapsamını belirlemektedir. Böylelikle, hakkın sınırlanıp sınırlanmaması değil, insan olarak birbirimize karşı ahlaki yükümlülüklerimizin nereye kadar uzanıp uzanmadığı, özetle diğerlerine karşı sorumluluğumuzun alanı ve kapsamı daha önemli hale gelmektedir. Oysa biraz sonra da değineceğimiz gibi, bugünkü hak ve özgürlük anlayışı çerçevesinde sıradan vatandaş, herhangi bir insan olarak kendimizi, ne özgürlüklerimizi “hak etmek” ne de başkalarının hak ve özgürlüklerini elde etmelerine yardım etmek gibi ahlaki bir sorumluluğa sahip olarak görürüz. Hak ve özgürlükler insanların birbirlerine karşı sorumluluk altına girdikleri bir ahlaki yükümlülük olmaktan ziyade kamusal (devlet) ya da sivil (sivil toplum örgütleri, yardım kuruluşları) organizasyonlardan talep edilebilecek hukuksal yetkiler olarak görülmekte ve tanımlanmaktadır. Bu açıdan geleneksel ifadesindeki “komşuluk hakkı” aslında tarihsel realiteye paralel gerçek bir hak anlayışını çağrıştırmakla birlikte, modern hak ve özgürlük söyleminin hiçbir yerinde yer almaktadır.

Hangi insan?

İkinci tespitimiz, günümüzde, hak ve özgürlükler söyleminin öznesi olarak “insan”ın birey olarak nitelendirilmesine karşılık, İlk ve Orta Çağ felsefi düşüncesi ve dinsel inanışlarına içkin olan “insan” gerçekliğinin bununla örtüşmediğidir. Arkeolojik kazı bulgularıyla da desteklenen tarihsel sosyolojik ve antropolojik bilgilerimiz insanlığın tarihin her döneminde her zaman topluluklar halinde yaşadığını ve kendisini genellikle sosyal bir kimliğe ait hissettiğini göstermektedir. Felsefi düşünceler ve doğal olarak dinler de Reform ve Rönesans’a kadar insanın hep sosyal bir varlık olduğu gerçeğini vurgulaya gelmişlerdir. İşte bu nedenle bugünkü insan hak ve özgürlükleri söylemi içerisindeki “insan” ile tarih boyunca karşımıza çıkan ve bugün hala varlığını sürdüren gerçek “insan” aynı kimseler değildir.

Zaten, kim ne derse desin, bugün insan hakları denildiğinde anlaşılan “şey”in tarihinin çok eskilere gittiğini, İlk Çağlardan beri var olduğunu gösterebilecek hiçbir nesnel veriye rastlamak olanağı yoktur. Bugünkü anlamındaki “insan hakları kavramı” kabaca, 16 yüzyılın sonlarından itibaren başlayan dinsel otoriteye karşı sivil otorite arayışları çerçevesinde üretilmiş bir farazi toplum düzeninde sahip olunacağı varsayılan hukuksal nitelikli yetkilere karşılık gelmektedir. Hiçbir manevi dinamiği, dinsel ya da etik dayanağı bulunmamaktadır. Sadece pragmatik sebeplerle mevcut şartların gerektirdiği hümanist bir çözüm aracı olarak düşünülmüş, akıl aracılığıyla üretilmiş ve insanları, geleneksel değerlerinden neden vazgeçmesi ve çağdaş sistemlere destek vermesi gerektiği konusunda ikna etme aracıdır. Oysa gerçekte, devleti yüceltirken, insanı bu yeni devlete yaraşır özel bir kalıba sokma telaşındır. Bunu insan haklarıyla ilgili her çabanın arkasında görmek mümkündür. Örneğin: İnsan Hakları

Başkanlığı'nın yayınladığı "İnsan Hakları Nedir?" başlığını taşıyan kitaba yazdığı sunuş yazısında zamanın Adalet Bakanı (Cemil Çiçek) aynen şöyle demiştir. "Onurlu, eşit ve özgür bir yaşamın vazgeçilmez koşullarını ifade eden insan hakları günümüzde tüm dünyanın kabul ettiği, evrensel ahlaki bir değerler bütünü; adil, meşru ve uygar bir devlet ve toplum yönetiminin vazgeçilmez kriteridir." ... "insan hakları devletin sosyal ve hukuk devleti nitelikleri ile yakından ilgilidir. Hatta denilebilir ki sosyal hukuk devletin temelidir."¹

Evet, kesinlikle devlet ve toplum yönetiminin vazgeçilmez dayanağıdır. Zira eğer "insan haklarına saygılı ve/veya dayanan" bir hukuk sistemi olmaksızın ne meşru bir yönetim ne de (bırakın uygar olup olmasını) herhangi bir devletten söz etme olasılığı vardır. Bu anlayış, aynı kitapta Editörlerin kaleminden daha açık biçimde şöyle dile dökülmüştür. "İnsan haklarını insan onurundan kaynaklanan siyasi talepler olarak da ifade etmek mümkündür. Çünkü insan hakları bireyin bilhassa devlet karşısında ileri sürdüğü ve ondan ihlal etmemesini istediği haklardır. Buna göre, devletin varlık nedeni, bireyin doğuştan sahip olduğu temel hak ve özgürlükleri güvenceye almaktır."²

Yani kısacası, insan hakları kavramı gerçekte, çağdaş toplum üyelerini, sıradan insanları güvenceye kavuşturmaktan önce ve daha önemli olarak çağdaş devletlerin garantisi olmakta, onun varlık sebebi haline dönüşerek meşru bir güç tekeli olmasını sağlamaktadır. Arkasında insan haklarına atıfta bulunan bir hukuk sistemi güvencesi olmaksızın herhangi bir siyasal kurumsallaşmayı her ne kadar devlet görünümünde varlık bulmuş olsa da "çağdaş bir devlet"

olarak nitelendirmek söz konusu bile değildir. Sadece kaba bir güç niteliği taşıyabilir ve dolayısıyla, Taliban Afganistan'ı ya da Saddam Irak'ında olduğu gibi, dış müdahalelere açık hale gelir.

Söylemeye çalıştığım şey şudur: Çağdaş insan hakları söylemi, gerçekte sıradan bir insanın hak ve özgürlüklerinin garantisi olmaktan ziyade, onun doğuştan itibaren sahip olduğu en doğal haklarını kullanma konusunda başka iradeleri (devleti) tek yetkili kılmanın söylemidir. Eğer bu söylem olmasaydı, bugün hakların tanıyıcısı, koruyucusu, sınırlayıcısı, kısacası asli sahibi olarak devletten söz etmezdik.

Çağdaş insan hakları söylemi sadece çağdaş devleti inşa etmekle kalmamış, çağdaş ideolojileri de dayatmanın en elverişli aracı olmuştur. "Özgürlük" söylemi ile liberal/kapitalist ideoloji, "eşitlik ve insanların kardeşliği" sloganlarıyla da sosyalist/komünist ideoloji hayata geçirilmiştir. Her ikisinde de gerçek bir insandan söz edilmemektedir. Birisinde sosyal bağlarından arındırılmış, bireyselleştirilmiş insan, diğerinde bireyselliğinden soyutlanmış, komünleştirilmiş insan.... Her iki tanımlama da rasyonel soyutlamalardır ve gerçek insanla bir ilgisi yoktur.

Bu soyutlamaların temelinde On yedinci Yüzyıl rasyonalist felsefesini bulmak mümkündür. Dinin etkinliğinin ortadan kaldırıldığı, monarşilere son verildiği bir dönemde inşa edilecek yeni toplumsal modellerin meşruluğunu sağlamak için insanın aklına hitap etmek, böylece onu, artık bir tebaa olmadığına ve aynı zamanda da herhangi bir otoritenin hegemonyası altına girmediğine inandırmak için böyle bir söyleme ihtiyaç duyulmuştur. Bu söylem

1 Ahmet UZAK / Mehmet ALTUNTAŞ (Editör), *İnsan Hakları Nedir? TC Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Yayını, Ankara 2007, s. 7*

2 *Bunu şöyle de okuyabiliriz: İnsan hakkı insanın, insandan talep edeceği bir şey değildir ve devletin varlık nedeni de bu türden temel hak ve özgürlüklerin varlığıdır. (Bkz. Uzak - Altuntaş)*

ise, toplum ve devletin varoluşunu, yetki ve otoritesini, kısacası meşru bir güç tekeli oluşunu geleneksel ve dinsel temelden arındırarak, rasyonel/felsefi bir zemine yerleştirmek üzerine kurulmuştur. İlk bakışta, bu konudaki tüm yetkiyi, mili egemenlik ve halk egemenliği gibi farazi söylemlerle toplum ya da halka devreden bu yeni yaklaşım gayet olumlu görülebilir.

Ancak, salt dinsel ve ahlaki temeller sarsılmakla yetinilmemiş, insanlık tarihi de görmezden gelinmiş, realiteyle hiç ilgisi olmayan tamamen farazi bir meşrulaştırma çabası haline dönüşmüştür. Hepimize yıllarca ezberletilen, sosyal sözleşmecî yaklaşımları burada uzun uzun tekrar etmenin bir gereği yoktur. Yalnızca bu teorilerin arkasında hiçbir tarihsel gerçeklik bulunmadığını söylemekle yetinebiliriz. Burada asıl hatırlamamız gereken ise, bu yaklaşımların ortaklaşa yapmaya çalıştığı şeyin, insan hakları kavramını icat etmenin yanı sıra, siyasal toplum, devlet ve hukuku bu farazi kavram üzerine temellendirmiş olmaları gerçeğidir. Bu arada temel rol insana biçilmiştir. İnsan bu çağdaş kavramların en önemli dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Kurulan yeni toplumsal sistemlerin ayakta kalabilmesi, o toplum üyelerini belirli bir kalıba sokmakla mümkün olabileceği için, siyasal toplum, devlet ve vatandaşlık gibi kavramlar üretilmiş ve her siyasal toplum, ulus-devlet kurgusu çerçevesinde, kendi vatandaşını tanımlamıştır. Bu yeni insan tipi, belirli bir ideolojinin sadece sempaticanı değil aynı zamanda despotikçisi ve taşıyıcısı da olmak zorundadır.

İşte çağdaş hak ve özgürlük söyleminin özünde tam da bu ideolojik anlayış yatmakta, her siyasal rejim kendi ideolojisine payandalık yapabilecek insanları, başta vatandaş saymakta ve onlara belirli hak ve özgürlükler tanımaktadır. Peki ya “vatandaş” olmayan, vatandaş olduğu halde rejimin değerleri ile uyuşmayan insanlar da,

bu 17. Yüzyıl sonrası insan hakları savunucularınca, aynı hak ve özgürlüklere sahip olarak görülmüştür denilebilir mi?

Sanırım bu soruya aradan geçen üç yüzyıldan fazla zamana rağmen hala olumlu bir cevap verebilmek imkânımız yoktur. Günümüz hak ve özgürlükleri söylemindeki haklar, “tarihin sonu” geldiğinden beri özellikle bireye ait yetkiler olarak görülmektedir. Hak ve özgürlükler söz konusu olduğunda “insan” kavramı bile artık neredeyse tedavülden kalkmak üzeredir.

Özetle günümüz insan hakları söyleminin muhatabı insan, siyaseten tanımlanan, bütün duygusal ve ahlaki sosyal bağlarından koparılmış, içi boşaltılmış bir kavram olarak insan, yani bireydir. Böyle olmadığında hak öznesi olabilmesine de olanak yoktur. İşte bütün bu sebeplerle diyebiliriz ki günümüzde kadınlar insan değildir, yaşlılar insan değildir, çocuklar insan değildir, engelliler, işçiler insan değildir... Zaten bu yüzden değil midir her geçen gün, kadın hakları, çocuk hakları, yaşlı hakları, engelli hakları ya da işçi hakları gibi yeni hak kategorileri oluşturulması. Eğer bu statülerdeki insanlar da insan hakları kavramındaki hakka sahip olan, yine aynı kavramdaki insan olsalardı, neden ayrı bir hak kategorisine ihtiyaç duyulurdu acaba...

Sonuç

Sonuç olarak, bugün insan hakları dediğimizde, doğumla sahip olunan, başkaları tarafından gözetilmesi gerekli ve zorunlu insanı varoluşun asgari önkoşullarından söz etmediğimiz gibi, insan haklarının öznesi olabilmek için insan olarak doğmuş olmayı bile yeterli görmüyoruz. Ayrıca belirli bir coğrafyada doğmuş/doğmamış olmak, belirli ideolojik kavram ya da yaşam biçimlerini benimsemiş olmak, belirli dilleri konuşmak/konuşmamak, hatta belirli bir renkte olmak/olmamak, belirli dine mensup olmak/olmamak gibi ilave nitelik-

lerin insan haklarından yararlanma konusunda ayrıcalıklı ya da dezavantajlı konum sağlamakta olduğunu gözlemliyoruz.

Bütün bunların ötesinde çağdaş insan hakları söylemi, bireylere insan olmanın asgari gereklerini yerine getirmek, getirmemek, ahlaki bir kişiliğe sahip olup olmamak konusunda herhangi bir sorumluluk yüklememekte, ona sadece talep edebileceği haklar e özgürlüklerle donatılmış olduğunu hatırlatmaktadır. Bu ise hakların fiilen kullanılabilirliğini sağlamak, onları güvenceye almak bakımından, insan-dışı bir varlığı, yani devleti zorunlu kılmakta,

böylece bireyi haklarını elde etmek bakımından devlete muhtaç hale getirmektedir. Oysa her birey, salt kendi hak ve özgürlüklerini talep etmeyi düşünmezden önce, başkalarının haklarını ihlal etmemek ve onlara saygılı olmak konusundaki ödev ve yükümlülüklerini yerine getirdiğinde, başka bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmaksızın insan haklarının en geniş biçimde hayata geçmesi mümkün olacaktır. Zira her birey, ahlaki kişiliğinin gereği olarak diğer insanlara karşı sorumluluklarını, ödev ve yükümlülüklerini yerine getirdiğinde, hiç kimse bir başkasından hak talep etmek zorunda kalmayacaktır.